

ПРАВО НАЦІЇ НА САМОВИЗНАЧЕННЯ ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ОПОСЕРЕДКУВАННЯ СВОБОДИ

THE RIGHT OF NATIONS TO SELF-DETERMINATION AS A SPECIAL FORM OF MEDIATION FREEDOM

Дашковська О.Р.,
*доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії держави і права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

У статті запропоновано розгляд права нації на самовизначення як правової вимоги, яка санкціонує або заохочує будь-які дії, що можуть призвести до часткового або повного порушення територіальної цілісності або політичної єдності суверенних і незалежних держав. Обґрунтовано висновок, що самовизначення не повинно здійснюватися із сепаратистських позицій на шкоду територіальній цілісності і політичній єдності суверенних держав. Констатовано: якщо народ створить орган, який офіційно представляє і виконує публічно-правові функції, то будь-які насильницькі дії, що перешкоджають ззовні процесу самовизначення, можуть розглядатися як порушення принципу невтручання і суверенної рівності держав.

Ключові слова: свобода, самовизначення, нація, народ, право нації на самовизначення, територіальна цілісність, суверенна рівність держав.

В статье предложен взгляд на право нации на самоопределение как на правовое требование, санкционирующее или поощряющее любые действия, которые могут привести к частичному или полному нарушению территориальной целостности или политического единства суверенных и независимых государств. Обоснован вывод, что самоопределение не должно осуществляться с сепаратистских позиций в ущерб территориальной целостности и политическому единству суверенных государств. Констатировано: если народ создаст орган, который официально представляет и выполняет публично-правовые функции, то всякие насильственные действия, препятствующие извне процессу самоопределения, могут рассматриваться как нарушение принципа невмешательства и суверенного равенства государств.

Ключевые слова: свобода, самоопределение, нация, народ, право нации на самоопределение, территориальная целостность, суверенное равенство государств.

In the article the right of nations to self-determination is considered as a legal requirement, authorizing or encouraging any action which may lead to partial or total disruption of the territorial integrity or political unity of sovereign and independent states. The author justifies the conclusion that self-determination should not be carried out with the separatist positions to the detriment of the territorial integrity and political unity of sovereign States. It was stated that if the people will create a body that is officially and publicly perform legal functions, then all sorts of acts of violence that impede the process of self-determination from the outside, can be considered as a violation of the principle of non-intervention and the sovereign equality of States.

Key words: freedom, self-determination, nation, people, nation's right to self-determination, territorial integrity, sovereign equality of States.

Постановка проблеми. Ідея права народів на самовизначення отримала в сучасному світі широке визнання і гарантована в основоположних джерелах міжнародного права: Міжнародних Пактах про права людини, прийнятих у 1966 році, багатьох деклараціях Генеральної Асамблеї ООН, документах міждержавних і міжнародних неурядових організацій, до яких нерідко звертаються в ході етнічних конфліктів і рухів за незалежність.

Право нації на самовизначення сформулювалося як колективне право з паралельним розвитком його як індивідуального права, що забезпечує реалізацію правових вимог, які гарантовані міжнародним правом щодо власної держави. У цілому права людини третього покоління, до яких належить і право нації на самовизначення, опосередковують відносини між соціальними спільнотами, перш за все, – етнічними. Це так звані колективні права, що належать не окремим людям, а їх стійким історично сформованим співтовариствам, і реалізуються не індивідуально, а

спільно. Це своєрідна проекція індивідуальних прав людини на взаємовідносини соціальних спільнот, що забезпечує правовий характер даних взаємин і таким чином висловлює претензії людини на свободу в соціальному житті, в даному випадку – свободу соціальної самоорганізації, колективного самовизначення.

Метою цієї статті є розгляд права нації на самовизначення як правової вимоги, яка санкціонує або заохочує будь-які дії, що можуть призвести до часткового або повного порушення територіальної цілісності або політичної єдності суверенних і незалежних держав [1, с. 12].

У сучасній українській науці окремі аспекти права нації на самовизначення розглядалися в працях В.М. Денисова, Ю.І. Нипорко, А.П. Мартиненко, В.В. Мицика, М.М. Товта, В.В. Нікітюка.

Виклад основного матеріалу дослідження. У прав людини третього покоління специфічний суб'єкт – нація – соціальна спільність, яка історично

змінила родоплемінну організацію та виражає вищий етап соціалізації – етап переходу від переважно природних, біологічно зумовлених до соціальних форм і способів життєдіяльності людини. Спочатку нація асоціювалася зі спільним походженням, загальною родовою приналежністю, тому в основі її формування лежить етнічність, що розуміється у вузькому сенсі як антропологічна, кровна спорідненість. Однак у процесі формування нації цей аспект перестає відігравати визначальну роль. Нація відокремлюється в результаті усвідомлення приналежності до неї осіб за своєю ідентичністю (неповторністю) і відмінністю від усіх інших націй [2, с. 6].

Соціально-культурні передумови такого відокремлення не можуть бути чітко визначені, згруповані і диференційовані. Нація – це спільнота людей, пов'язаних спільністю мови, релігії, звичаїв, традицій, культури, особливостей побуту, психологічного складу (стереотипів поведінки), історичної (в тому числі політичної) долі, території проживання і т.п. Усі «...ці ознаки в тій чи іншій мірі є в кожного етносу. Але вони або недостатні для ідентифікації етносу, або необов'язкові» [3; 4]. Разом із тим саме ці соціокультурні ознаки в тій чи іншій мірі, залежно від умов формування нації, і зумовлюють усвідомлення особами своєї приналежності до неї, своєї ідентичності.

П.С. Манчіні, виділяючи об'єктивні ознаки нації, такі як спільність території, походження і мови, відзначав, що саме суб'єктивна ознака – «...свідомість національності, почуття, яке вона має в самій собі і яке робить її здатною виявити себе зовні – є найважливішою, і тільки за її наявності та чи інша нація може домагатися окремого політичного життя» [5, с. 45–46]. Із цього, зокрема, випливає, що жодної спільності, яка усвідомлює себе єдиною нацією, не може бути відмовлено у визнанні її самобутності. Національна самосвідомість, а саме усвідомлення своєї ідентичності і неповторності, на відміну від інших національних спільнот, і є єдиною безумовною і незаперечною ознакою нації.

Достатня розвиненість нації породжує в неї домагання на самовизначення, культурне, соціально-економічне і, врешті-решт, політичне, що зумовлює і політико-територіальне відокремлення від інших націй. Як жодній нації не може бути відмовлено у визнанні її особливості, так жодній нації в принципі не може бути відмовлено в праві на політичне самовизначення аж до утворення самостійної держави. Ніякі аргументи про необхідність досягнення нацією для цього певного рівня зрілості (культурного, економічного, політичного розвитку) і встановлення деяких об'єктивних критеріїв цього, включаючи вимоги до кількісного складу нації, – неприпустимі. Так само неприпустимим є розподіл етнічних спільнот на різні види (категорії) залежно від досягнутого рівня розвитку і можливостей (або неможливості) у зв'язку із цим претендувати на політичне самовизначення в різних формах. Такою була національна політика Російської імперії та Радянського Союзу. У СРСР, зокрема, на офіційно-науковому рівні виді-

ляли нації (ті, хто має свою державність, тобто самовизначилися у вигляді союзної або автономної республіки), народності (самовизначилися у вигляді державо подібних утворень – автономних областей і округів) і національні групи – національні меншини, які проживають за межами територіальних утворень, у межах яких відбулося самовизначення даної нації, чи не мають такого. В.А. Тишков назвав такий поділ «доктринальним етнонаціоналізмом» [6, с. 6].

Право нації на самовизначення є природним і невідчужуваним. Воно вимагає державного і міжнародного визнання, але не може бути їм зумовлено. Внутрішньодержавне або міжнародне визнання утворює необхідну формально-юридичну гарантію даного права (свободи) нації. У загальному вигляді така гарантія закріплена в Статуті ООН (п. 2 ст. 1) і в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права та Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р (ст. 1) [7].

Державність – це адекватна і необхідна форма існування нації. Політико-правова інтегрованість населення на певній території і під певною владою виступає «найважливішим етноідентифікуючим чинником» [8, с. 195], сприяє ще більшій консолідації нації, забезпечує збереження і розвиток її самобутності. А втрата нацією через ті чи інші причини своєї державності неминуче тягне за собою ослаблення національної ідентичності, якщо тільки нація не веде активної боротьби за відновлення своєї політичної самостійності.

Разом із тим природним правом нації є право на самовизначення, а не на створення незалежної держави. У реалізації даного права проявляється свобода нації створювати або не створювати свою державну (політичну) організацію. І ця свобода, будучи правовою, завжди обмежена свободою інших суб'єктів, у даному випадку – свободою інших націй і осіб (людей), які її (націю) утворюють. Звідси виводяться умови і межі реалізації нацією права на самовизначення [9, с. 39].

У сучасному державно організованому суспільстві реалізація нацією, яка ще не створила своєї державності, права на зовнішнє політичне самовизначення неминуче призводить до зіткнення з правом на самовизначення будь-якої іншої нації. Адже фактично в даному випадку мова йде про вимоги національної меншини, що компактно проживає на певній території, з якою пов'язано її формування як нації на своїй споконвічній території, історичній батьківщині, тобто автохтонної національної спільноти, сецесії – виходу зі складу держави, в межах якої вона існує, і створення своєї національної державності або приєднання до іншої вже існуючої держави за її згодою. Подібне домагання завжди вступає в протиріччя із суверенітетом і територіальною цілісністю держави, зі складу якої передбачається вихід, а відповідно, і з правом на зовнішнє політичне самовизначення нації (державотворчого народу, частиною якого і є національна меншина, що претендує на сецесію), яка вже реалізувала це право, створивши дану державу [10, с. 260]. Тому за загальним пра-

вилом здійснення права національної меншини на зовнішнє політичне самовизначення можливо лише за згодою держави, в складі якої вона перебуває. Але таке виділення за взаємною згодою швидше виняток, ніж правило.

Зазвичай держава перешкоджає сецесії, але в даному випадку вона повинна поважати право національних меншин на внутрішньополітичне самовизначення, тобто політичне, а як наслідок – економічне, соціальне, культурне і т.п. самоврядування в межах даної держави. Воно забезпечується наданням нації територіальної автономії – виділенням території її компактного проживання в окрему адміністративно-територіальну одиницю, що має юридично визначену і конституційно гарантовану політичну самостійність в умовах унітарного або регіонального державного устрою, або створенням самостійного суб'єкта федерації у федеративній державі. Національні меншини, які не мають у даній державі споконвічної території компактного проживання, можуть реалізувати право на внутрішнє самовизначення в екстериторіальній формі національно-культурної автономії, тобто громадського об'єднання, що вважає себе етнічною спільністю, яка має на меті збереження самобутності, розвиток мови, національної культури, традицій і т.п.

Форми і обсяг політичного самоврядування відповідно до теорії державного суверенітету визначаються державою, в межах якої самовизначається національна меншина. Але відмова в забезпеченні права нації на внутрішнє політичне самовизначення, особливо якщо воно пов'язано з порушенням прав осіб, що належать до даної нації (їх дискримінацією за етнічною, мовною, релігійною та іншими ознаками), є правовою підставою для сецесії всупереч волі суверенної держави. І навіть у разі силового вирішення даної проблеми нація, яка домагається самовизначення, може розраховувати на політичну і юридичну підтримку світової спільноти, а саме міжнародне визнання створеної нею держави [11, с. 34].

Однак у сучасному світі право на зовнішнє політичне самовизначення безумовно визнається лише за народами, які перебувають у колоніальній залежності. В інших ситуаціях всупереч волі держави, в межах якої компактно проживає національна меншина, воно може бути реалізовано лише в разі розпаду або істотного ослаблення цієї держави, яка не користується підтримкою і впливом на міжнародній арені.

У випадку реалізації права на політичне самовизначення, як зовнішнє, так і внутрішнє, нація може обрати будь-яку форму державності (політичної організації), але не порушуючи при цьому права людини і права інших націй (національних меншин, етнічних груп), які проживають на території, в межах якої здійснюється самовизначення. Порушення прав людини, в тому числі за національною (етнічною) ознакою, є єдиною допустимою підставою для відмови у внутрішньому самовизначенні (якщо нація прагне створити таку політичну організацію). Так само міжнародне визнання нації, яка самовизначи-

лася (створила державу), пов'язується з дотриманням прав людини й етнічних меншин.

Формування нації історично пов'язано з певною територією, її визначальним середовищем проживання, і реалізувати своє право на політичне самовизначення нація прагне на території, яка є для неї історичною батьківщиною. Тому «...визнання в сучасному світі природних прав на самовизначення з необхідністю веде до визнання природного права етносу на батьківщину, тобто на територіальне самовизначення» [12, с. 553]. Нерозв'язні з правовою точкою зору проблеми виникають, коли на одну і ту саму територію як на свою історичну батьківщину претендує дві чи більше нації (Палестина, Косово). На жаль, поки такого роду конфлікти вирішуються суто силовим шляхом. Але в цілому зміна державних кордонів у сучасному світі має бути наслідком політичного самовизначення націй.

Свобода і природні права нації є похідними від свободи і прав людини. Тому обов'язок підпорядкування державної влади інтересам людини обумовлюється її повагою до прав і свобод людини. В іншому випадку в народу виникає природне право на непокору владі, яка порушує права людини, що виражається в незаконних і неконституційних діях. Ці дії можуть проявлятися як мирний, ненасильницький опір населення політиці влади, непокора встановленому порядку управління (громадянська непокора), а можуть набувати і більш радикальний характер, аж до повстання. Вже у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р. спротив гнобленню розглядався як природне і невід'ємне право людини (ст. 2).

Розрізняють так звану консервативну непокору (опір спробам узурпувати владу і захистити чинний конституційний і правовий порядок) і революційну непокору владі, спрямовану на зміну політичних лідерів, зміну існуючого режиму.

«Консервативне» право на непокору проголошено в конституціях деяких країн. Зокрема, основний закон Німеччини встановлює, що всі громадяни мають право чинити опір будь-кому, хто робить спробу повалити встановлений конституційний лад, якщо інші засоби не можуть бути використані (абз. 4 ст. 20) [13]. Згідно з конституцією Словаччини громадяни мають право чинити опір кожному, хто зазіхає на демократичний порядок здійснення основних прав і свобод людини, передбачених конституцією, якщо діяльність конституційних органів та дійове використання засобів, передбачених законом, виявляються неможливими (ст. 32) [14]. Аналогічна норма міститься в Хартії основних прав і свобод Чеської Республіки (ст. 23) [15].

Обґрунтування права народу на повстання здійснено в Декларації незалежності США 1776 р., де визначені певні критерії допустимості його реалізації: «... коли довга низка зловживань і насильств, незмінно підпорядкованих одній і тій самій цілі, свідчить про підступний задум змусити народ змиритися з необмеженим деспотизмом, повалення такого уряду і створення нових гарантій безпеки на майбутнє стає правом і обов'язком народу» [16]. Безумовно, право на опір

гнобленню не виправдовує порушення законів і перешкоджання законним діям влади щоразу, коли люди нею незадоволені з тих чи інших причин. «Необмежений деспотизм», згадуваний у Декларації незалежності США 1776 р., може бути інтерпретований як встановлення і підтримання владою такого порядку, за якого в межах чинних законів і конституції неможливо домогтися реалізації та захисту прав і свобод людини, коли мають місце грубі порушення прав людини, що підтримуються владою на найвищому рівні. Запропонувати за таких умов будь-які більш чіткі критерії навряд чи можливо. У разі перемоги «повстання», тобто неконституційної та незаконної зміни режиму, підставою визнання даних дій правомірними і, отже, міжнародного визнання нової державності є те, що вона принаймні краще за попередню забезпечує захист прав і свобод людини [12, с. 554].

Право нації на самовизначення і ті права, що впливають із нього, а саме право на історичну батьківщину і право на опір злочинній владі, опосередковують відносини між соціальними спільнотами, тому їх гарантом, як правило, є не держава. Багато в чому це права «проти держави», а світова спільнота зацікавлена в підтримці правової форми існуючого світового порядку. У цілому права людини третього покоління через свою специфіку залишаються поки набагато менше гарантованими (дієвими), ніж права попередніх поколінь. Перехід міжнародних відносин від силової парадигми розвитку до правової відбувається досить повільно і болісно. Втім, процес зміц-

нення будь-яких прав людини ніколи не був швидким і безпроблемним.

Принцип рівноправності і самовизначення народів і націй як обов'язкова норма сучасного міжнародного права отримав свій розвиток у Статуті ООН. Однією з найважливіших цілей ООН є «...розвиток дружніх відносин між націями на основі поваги принципу рівноправності і самовизначення народів» (п. 2 статті 1 Статуту).

Втілення принципу рівноправності і самовизначення народів у Статуті ООН указує, що мова йде про міждержавні відносини, які повинні здійснюватися з урахуванням того, що всі народи рівноправні, і кожен з них має право розпоряджатися своєю долею. Кожна держава зобов'язана утримуватися від будь-яких насильницьких дій, що позбавляють народи їх права на самовизначення. У своєму опорі таким діям народи вправі просити і отримувати підтримку відповідно до Статуту ООН.

Висновки. Право нації на самовизначення – це право народу, а не обов'язок, і здійснення цього права може бути різним. Самовизначення не повинно здійснюватися із сепаратистських позицій на шкоду територіальній цілісності і політичній єдності суверенних держав. З іншого боку, якщо народ створить орган, який офіційно представляє нард і виконує публічно-правові функції, то будь-які насильницькі дії, що перешкоджають ззовні процесу самовизначення, можуть розглядатися як порушення принципу невтручання і суверенної рівності держав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Саид Б.А. Абуфара Право народов на самоопределение и практика его осуществления в современный период : диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.11 – международное право / Саид Б.А. Абуфара. – Киев : Институт государства и права им. В.М. Корецкого НАН Украины, 2004. – 212 с.
2. Грушкин Д.В. Право народа на самоопределение: история развития и воплощения идеи / Д.В. Грушкин // Сборник материалов научно-просветительского семинара «Право нации на самоопределение: история идеи и современность». – М., 1997. – С. 5–17.
3. Гумилев Л.И. Этногенез и биосфера Земли / Л.И. Гумилев. – Л. : Эксмо, 2007. – 330 с.
4. Гумилев Л.И. Этносфера: история людей и история природы / Л.И. Гумилев. – М. : Экспрос, 1993. – 340 с.
5. Mancini P. Delia nazionalita come fondamento del diritto delle geni. Torino, 1850 / Цит. по: Оль П.А., Ромашов Р.А. Нация (генезис понятия и вопросы правосубъектности). – СПб. : Изд-во Юридического института, 2002. – 44 с.
6. Тишков В.А. Концептуальная эволюция национальной политики в России / В.А. Тишков // Исследования по прикладной и неотложной этнологии. – М., 1996. – № 100. – С. 4–7.
7. Декларации о предоставлении независимости колониальным странам и народам, принятой Резолюцией 1514 (XV) Генеральной Ассамблеи ООН от 14 декабря 1960 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/colonial.shtml.
8. Деев Н.Н. Из истории происхождения и взаимосвязи понятий и терминов «государство» и «нация» / Н.Н. Деев // Становление конституционного государства в посттоталитарной России. Сборник статей. – М. : ИГП РАН, 1998. – Вып. 2. – С. 192–220.
9. Щербанюк О.В. Забезпечення народного суверенітету в умовах європейської інтеграції України: конституційно-правовий аспект / О.В. Щербанюк // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр. / Чернівецький університет. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2013. – Вип. 660 : Правознавство. – С. 38–43.
10. Koskenniemi M. National self-determination today: Problems of legal theory and practice / M. Koskenniemi // International and comparative law quarterly. – 1994. – Vol. 43. Part 2. – P. 247–265.
11. Etzioni A. The evils of self-determination / A. Etzioni // Foreign Policy. – 1992–1993. – № 89. – P. 29–38.
12. Четвернин В.А. Государство: сущность, понятие, структура, функции / В.А. Четвернин // Проблемы общей теории права и государства. – М. : НОРМА: Инфра-М, 2010. – С. 525–641.
13. Конституция Германии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://legalportal.am/download/constitutions/83_ru.pdf.
14. Конституцією Словаччини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://slovakia.kiev.ua/%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BA%D0%B8%D0%B8>.
15. Конституція Чехії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://czholding.ru/about-cz/konstitucija-chehii/>.
16. Декларації незалежності США 1776 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://constituanta.blogspot.com/2011/02/1776.html>.